

УДК 37(091)(477)-051Т. Лубенець

**Венгловська Олена Анатоліївна**

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки і психології  
Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ  
*o.venhlovska@kubg.edu.ua*

**ПЕДАГОГІЧНЕ ПРОСВІТНИЦТВО ТИМОФІЯ ЛУБЕНЦЯ  
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

**Анотація.** У статті, за результатами вивчення теоретичних джерел, матеріалів із фондів Педагогічного музею України (справа Т. Лубенця) розкрито напрями та зміст педагогічного просвітництва видатного педагога, просвітителя, подвижника кінця ХІХ – першої третини ХХ століття Тимофія Григоровича Лубенця. З'ясовано, що у визначених хронологічних межах дослідження, Т. Лубенець докладав багато зусиль для становлення суспільного дошкільного виховання, розвитку педагогічної освіти, освіти дорослих і ліквідації неписьменності. За ініціативи та сприяння педагога у м. Києві та Київській губернії відкривалися бібліотеки, народні школи, вечірні класи для дорослих, народні дитячі садки, створювалися просвітницькі осередки.

**Ключові слова:** «Тимофій Григорович Лубенець»; «педагогічне просвітництво»; «Київські просвітницькі товариства»; «просвітницькі осередки»; «народна освіта».

**Постановка проблеми у загальному вигляді.** Педагогічна думка України в другій половині ХІХ – у першій третині ХХ століття формувалась у процесі потужного громадського руху, представники якого актуалізували проблеми національної освіти. Об'єднуючись у різні організації, гуртки, товариства, українська інтелігенція стояла біля витоків тогочасних громадянських спільнот. Порушуючи питання щодо народної освіти, необхідності навчання рідною мовою, педагоги орієнтувалися передусім на загальнолюдські та національні цінності, а саме: народність, людяність, милосердя, доброта, чесність, громадянськість, праця.

На шляху розвою сучасного громадянського суспільства названі цінності набувають все більшої ваги, а тому вивчення поглядів педагогів-просвітителів окресленого періоду є слухними і на часі.

Почесне місце в плеяді видатних діячів кінця ХІХ – першої третини ХХ століть посідає й Тимофій Григорович Лубенець. За п'ятдесят років невтомної праці в царині освіти він здобув славу талановитого педагога, методиста, визначного громадського освітнього діяча.

**Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми.**

Студіювання історико-педагогічних джерел дає можливість зробити висновок про те, що окремі аспекти теоретико-практичної діяльності Тимофія Григоровича Лубенця були предметом вивчення українських учених у різні періоди.

Так, теоретико-практичну діяльність педагога висвітлено в публікаціях В. Волошиної [2; 3], І. Зайченка [5, 4-6], Т. Самоплавської [10], Н. Сафонові [11].

Особливості врахування ідей дитиноцентризму в навчально-виховному процесі були предметом вивчення І. Ковальчук [6], Т. Куліш [7], Н. Яценко [16].

Як засвідчують результати теоретичних пошуків, педагогічне просвітництво Тимофія Лубенця в кінці XIX – першій третині XX століття не знайшло належного висвітлення в наукових джерелах, тому вважаємо за необхідне актуалізувати означену тему.

**Формулювання мети і завдань статті.** За результатами студіювання наукових джерел, матеріалів із фондів архівів розкрити напрями, зміст та форми педагогічного просвітництва Тимофія Лубенця з метою адаптації прогресивних ідей педагога в сучасну освітню практику.

**Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.** У передньому слові до двотомного наукового видання «Українська педагогіка в персоналіях» академік О. Сухомлинська зазначає: «Педагогічна думка завжди персоніфікована – у ній віддзеркалюється особистість її носія, з його смаками, поглядами, віруваннями та вподобаннями» [13, 3]. Для того, щоб з'ясувати особливості розвитку української педагогічної думки в історичній ретроспективі, доцільним видається звернення до вивчення спадщини тих, хто стояв біля витоків національної школи, освіти і виховання. Науковий інтерес становить період кінця XIX – першої третини XX століття, оскільки у визначених хронологічних межах українська педагогічна думка формувалась у процесі активної діяльності педагогів-подвижників.

У когорті педагогів означеного періоду чільне місце належить Тимофію Григоровичу Лубенцю. Вивчення історико-педагогічних джерел, що розкривають педагогічну діяльність педагога, дає можливість стверджувати, що в центрі

практичної та науково-педагогічної діяльності Тимофія Лубенця було широке коло проблем. Педагог вивчав проблеми дошкільного виховання, початкового навчання, педагогічної освіти, освіти дорослих, ліквідації неписьменності.

За результатами вивчення праць Т. Лубенця, архівних матеріалів із фондів Педагогічного музею України (справа Т. Лубенця) [9] з'ясовано, що, крім учительської праці, педагог здійснював велику просвітницьку діяльність у різних організаціях і товариствах, був:

- головою комітету Київського товариства тверезості;
- головою правління Київського товариства допомоги нужденним учням початкових шкіл;
- ініціатором і засновником одного з перших в Україні Товариства народних дитячих садків, що опікувалося відкриттям перших дошкільних закладів для дітей робітників м. Києва;
- членом Київської секції наукових працівників.

Одним із напрямів діяльності названих товариств було відкриття навчальних закладів та просвітницьких осередків для робітників, зокрема вечірніх класів, шкіл для навчання дорослих, бібліотек. Педагог був справжнім подвижником справи освіти народу, автором численних підручників та посібників для недільних шкіл, вечірніх класів для працюючої молоді. Тимофія Григоровича хвилювали питання відсталості народної освіти, низький рівень грамотності серед населення, переслідування кращих учителів, заборон владою видання книг для народу.

Як голова комітету Київського товариства тверезості брав безпосередню участь у проектуванні та організації шкіл та класів для найбільш вразливих верств населення. Водночас вишукував додаткові кошти для організації роботи вечірніх класів для дорослих. Функціонування закладів такого типу ускладнювалося відсутністю в них дидактичного та змістово-методичного забезпечення. Тимофій Григорович усвідомлював: за підручниками та посібниками, що були розраховані на дітей, навчати дорослих недоцільно. Тому для вдосконалення навчально-виховного процесу в школах для дорослих педагогом було розроблено змістово-методичне забезпечення, а саме: створено підручники, складено дидактичні таблиці,

підготовлено наочний матеріал. Так, у вечірніх класах та школах використовувались авторські підручники та посібники: «Арифметические задачи. Пособие для обучения арифметики в воскресных школах и вечерних классах для взрослых», «Книга для чтения в народных училищах», «Разрезная азбука», «Таблицы к букварю», «Арифметические таблицы», «Таблицы русских мер». Підручники Т. Лубенця для дорослих вирізнялися доступністю, логічністю побудови, практико-орієнтованим змістом [2; 3].

Вивчення документів із особової справи Т. Лубенця (Висновки в справі педагогічної діяльності Т.Г. Лубенця) [9] з'ясовано, що за 15 років головування у товаристві на кошти громадських товариств та за ініціативи Тимофія Григоровича було відкрито 23 двохрічні школи для робітників та робітниць м. Києва, 300 книгозбірень (бібліотек) по багатьох селах Київської губернії [9].

На початку ХХ століття у громадсько-педагогічних колах активно дискутувалися проблеми початкового навчання. Зокрема, обговорювалися питання початкового загальнообов'язкового навчання, необхідності розроблення програмово-методичного забезпечення, навчання рідною мовою [1, с. 38-60]. Тимофій Григорович не залишався осторонь цих питань. На посаді голови правління Київського товариства допомоги нужденним учням початкових шкіл Тимофій Григорович вивчав потреби мешканців сільського населення щодо отримання освіти, виділяв матеріальну допомогу найбіднішим учням початкових шкіл Києва.

Ключові ідеї педагогічної системи видатного просвітителя були такими, що не втратили своєї значущості й в умовах реалізації завдань особистісно орієнтованої освіти, а саме: розвиток пізнавального інтересу дітей до навчання, побудова освітнього процесу з урахуванням вікових та індивідуальних здібностей учнів, використання наочності та практичних методів у навчанні, суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників освітнього процесу.

Так, наприклад, у сімнадцятій бесіді «Завдання вчителя при проведенні уроків» Т. Лубенець пропонує методичні поради вчителям щодо проектування і проведення уроків. Педагог наголошував на необхідності кожному педагогу (незалежно від досвіду роботи) планувати хід уроків. Обов'язковими компонентами були підбір

наочності, методів навчання, забезпечення активності дитини на уроці, зв'язок виучуваного матеріалу з попереднім досвідом дитини. Кожний урок, наголошував Т. Лубенець, повинен бути спрямований на розвиток у дітей «інтересу, уваги, пам'яті» [8, с. 263].

Кінець XIX – перша третина XX століття – період актуалізації ідей суспільного дошкільного виховання. Тимофій Григорович був одним із подвижників становлення дошкільного виховання. Разом зі своєю дружиною Наталією Дмитрівною Лубенець заснував Київське товариство народних дитячих садків (1906), що займалося популяризацією ідей суспільного дошкільного виховання. Як засновник і член товариства педагог докладав чимало зусиль, щоб на кошти Товариства відкривати народні дитячі садки – «благодійні дошкільні заклади для виховання бездоглядних дітей» [4, с. 226].

У «Справі управління Київського учбового округу. З різною перепискою по окрузі», що зберігається в Центральному державному історичному архіві України зазначалось, що у 1911 році в м. Києві функціонувало 4 народних дитячих садки [14, арк. 307]. За свідченням Т. Лубенця, який у цей період був директором народних училищ Київської губернії, саме в Київській губернії дитячих садків не існувало [14, арк. 307]. Вивчення матеріалів із фондів цього архіву дало можливість з'ясувати режим роботи народних дитячих садків, що визначався потребами батьків: діти перебували в них упродовж цілого дня [14, арк. 307].

Спеціальних програм для навчання та виховання дітей не існувало, як правило, вихователі організовували роботу з дітьми за системою навчання Ф. Фребеля. Із матеріалів Центрального державного історичного архіву України (фонд 707) відомо, що виховна робота з дітьми зводилась до вивчення закону Божого, навчання читанню, рахунку, письму, організації ігор, танців, співів, проведення занять із малювання, ліплення, плетіння [15, арк. 172-173].

Товариство не лише відкривало народні дитячі садки, а й проводило просвітницьку роботу серед громадськості та батьків. Так, наприклад, для популяризації суспільного дошкільного виховання члени товариства проводили значну роботу: проводили бесіди, читали лекції, організовували виставки дитячих

робіт, відкрили магазин «Дошкольное воспитание» та заснували однойменний журнал. Просвітницька роль журналу полягала у висвітлюванні ідеї щодо поширення суспільного дошкільного виховання, звернення уваги громадськості до дитячих садків, формування у молодих батьків правильних понять про виховання дітей дошкільного віку, налагодження наступності у роботі між дитячим садком та початковою школою.

Тимофій Григорович також входив до складу комісії з підготовки виставки під назвою «Дошкільне виховання». У рамках організації виставки планувалося провести різні заходи, що були спрямовані на актуалізацію ідей щодо виховання дітей дошкільного віку. У перебігу виставки було проведено 21 лекцію на різну тематику. Свої погляди на виховання дітей дошкільного віку Т. Лубенець виклав у лекції на тему «Про покарання у дитячому віці», у якій педагог засуджував існуючу в тогочасних школах систему фізичних покарань та приниження гідності дітей [8, 480-511]. Педагог був переконаний, що у вихованні дисциплінованості важливу роль відіграє середовище, в якому перебуває дитина, приклад батьків, знання педагогом особливостей психологічного розвитку дітей, забезпечення активності дитини в різних видах діяльності [8, 480-511].

У період українського державотворення (роки УНР) діяльність Т. Лубенця спрямовується у напрямку організації шкільної освіти та проведенні науково-дослідної роботи. Педагог активно долучався до розроблення змісту, методів, навчально-методичного забезпечення шкільного навчання. На посаді інструктора трудових шкіл (1918-1919) допомагав органам освіти в розробці організаційно-педагогічних засад діяльності такого типу шкіл. Діяльність Тимофія Лубенця була пронизана просвітницьким духом, бажанням підняти освіту на вищий рівень. Зокрема, упродовж 1919 року читав лекції для слухачів та педагогів в експериментальній школі для червоноармійців із санітарно-просвітницької тематики [9].

В українській педагогічній думці 20-ті рр. ХХ століття прийнято називати «етапом експериментування і новаторства» [12, 65]. Цей період в історії розвитку школи характеризується підсиленням уваги педагогічної спільноти до проблем

навчання, впровадженням в освітню практику гуманістичних ідей. На ці роки припадає й активна діяльність Тимофія Лубенця, який поєднував свою педагогічну діяльність на посаді директора дослідної трудової школи № 4 у Пущі-Водиці (1920-1924 рр.) з просвітницькою роботою (організовує гуртки, лекторії з ліквідації неписьменності).

У 1923 році Т. Лубенець став членом Київської секції наукових працівників. Як активний член секції виступав на з'їздах, читав лекції вчителям міст Києва, Чернігова, Кролевеця, Білої Церкви, Житомира, Умані, працівникам Профспілки деревообробників, головних майстерень Південно-Західної залізниці та іншим робітникам київських підприємств. У копії документа, що зберігається у фондах Педагогічного музею України, під назвою «До секції наукових робітників Київського РОБОСУ» за № 10/4006 від 15 вересня 1927 року знаходимо інформацію про те, що в 1924 році Київський Губерніальний Відділ Спілки РОБОС ухвалив рішення щодо присвоєння Т.Г. Лубенцю звання героя праці [9].

Одним із засобів реалізації ідей педагогічного просвітництва Тимофія Лубенця були фахові видання. У статтях, що виходили друком, на сторінках педагогічних газет і журналів педагог неодноразово порушував проблеми, що дискутувалися педагогічною громадськістю, серед основних були такі: розробка змісту та методів загальнообов'язкового навчання, змістово-методичного забезпечення діяльності трудових і народних шкіл, дитячих садків, ліквідація неписьменності, поширення знань серед трудівників.

**Висновки та перспективи подальшого дослідження проблеми.** Вивчення теоретико-практичної діяльності педагога дає змогу зробити висновок про те, що вся просвітницька діяльність Тимофія Григоровича – це багаторічна боротьба за освіту народу. Демократична спрямованість його теоретичних праць, підручників та посібників для народних шкіл засвідчує гідне місце Тимофія Лубенця в плеяді українських подвижників професійної педагогічної думки.

На формування просвітницьких поглядів педагога впливали соціально-економічні, політичні, педагогічні зрушення, що відбувалися в суспільстві в кінці XIX – першій третині XX століття. Педагог був свідомий того, що лише за активної

участі громадських товариств, педагогічних ініціатив тих, кому не байдужі були проблеми освіти, можуть відбуватися реальні зміни в освіті.

Студіювання теоретичних джерел, матеріалів із фондів архівів, праць Тимофія Лубенця уможливорює виокремити основні просвітницькі ідеї, що знайшли відображення в діяльності педагога. До основних відносимо такі ідеї, як:

- впровадження загальнообов'язкового навчання, що ґрунтується на принципах демократизації, гуманізації, дитиноцентризму, зв'язку навчання з життям;
- розроблення змістово-методичного забезпечення для різних типів шкіл (трудова, народні школи, класи для навчання дорослих) з урахуванням ідей діяльнісного, практико-орієнтованого підходів;
- популяризація ідей суспільного дошкільного виховання (актуалізація важливості дошкільного періоду в формуванні особистості);
- реалізація завдань щодо ліквідації малограмотності та неписьменності;
- врахування ціннісного концепту в вихованні особистості дитини.

Вивчаючи доробок Тимофія Лубенця, можемо відзначити, що його ідеї є суголосні концепції особистісно орієнтованої освіти. Побудова освітнього процесу в сучасних дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах відбувається з урахуванням особистісних сенсів кожної дитини чи учня. Це, в свою чергу, актуалізує потребу педагогів-практиків вивчати прогресивний досвід педагогів минулого. Нове прочитання спадщини представників педагогічної думки кінця ХІХ – першої третини ХХ століття сприятиме адаптації кращих здобутків у практику сучасних шкіл.

Означена стаття не вичерпує всіх проблем окресленої проблеми, перспективами подальших наукових розвідок можуть бути ідеї Тимофія Лубенця щодо побудови освітнього процесу на принципах гуманізації, дитиноцентризму, життєтворчості.

### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Волошина В. Я. Педагогічна й освітня діяльність Т. Г. Лубенця / В. Я. Волошина. – К. : Видавн. центр «Академія», 1999. – 128 с.
3. Волошина В. Я. Народний педагог Т.Г. Лубенець / В. Я. Волошина // Шлях освіти – 2003. – № 3. – С. 52-54.



4. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376.
5. Зайченко І.В. Т.Г. Лубенець як один з найпомітніших представників української інтелігенції кінця ХІХ – першої третини ХХ століття / І.В. Зайченко // Т.Г. Лубенець і просвітницький рух в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : матеріали вузівської науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження відомого українського педагога і просвітителя. 21 лютого 2005 року / [за ред. проф. І.В. Зайченка]. – Чернігів, 2005. – 64 с.
6. Ковальчук І. В. Т. Г. Лубенець про активізацію розумової діяльності дітей / І. В. Ковальчук // Початкова школа – 1970. – № 7. – С. 64-67.
7. Куліш Т. Навчально-виховна робота в дослідній трудовій школі №4 у Пущі-Водиці (20-ті роки ХХ ст.) / Т. Куліш // Рідна школа – 2008. – № 12. – С. 69-72.
8. Лубенець Т.Г. Педагогіческія беседи / Т. Г. Лубенець – Изд. 2-е, доп. и перераб. - СПб. : Изд. кн. магазина П. В. Луковникова, 1913. – 580 с.
9. Педагогічний музей України. Справа 81. 2801-ДІ-108. Особиста справа Тимофій Лубенця (рукопис).
10. Самоплавська Т. О. Лубенець Тимофій Григорович / Т. О. Самоплавська // Українська педагогіка в персоналіях : навч. посібник : у 2 кн. Кн. 2 / за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С. 69-74. – Бібліогр.: 29 назв.
11. Сафонова Н. В. Інноваційна науково-педагогічна думка Т. Г. Лубенця / Н. В. Сафонова // Науковий вісник Південноукраїнського держ. пед. ун-ту : зб. наук. праць. – Одеса, 2006. – С. 82-88.
12. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. / Ольга Василівна Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
13. Українська педагогіка в персоналіях : У 2 кн. Кн. 1: Навч. посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – 624 с.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 707, оп. 229 (1911), спр. 137 (ч.І), 454 арк.
15. ЦДАК України, ф. 707, оп. 283, спр. 1, арк. 183.
16. Яценко Н. М. Навчання та виховання молодших школярів у педагогічній спадщині Т. Г. Лубенця / Н. М. Яценко // Засоби навчальної та наук.-дослід. роботи : зб. наук. пр. / Харків. держ. пед. ун-т. – Х., 2000. – Вип. 12. – С. 31-34.

*Рецензент*

*Іванюк Г.І. – д. пед. н., доцент*

*Стаття надійшла до редакції 15.03.2015*

## **ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ ТИМОФЕЯ ЛУБЕНЦА (КОНЕЦ ХІХ – ПЕРВАЯ ТРЕТЬ ХХ ВЕКА)**

**Венгловская Елена Анатольевна**

кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии  
Киевский университет имени Бориса Гринченко, г. Киев  
*o.venhlovska@kubg.edu.ua*

**Аннотация.** В статье, по результатам изучения теоретических источников, материалов из фондов Педагогического музея Украины (дело Т. Лубенця) раскрыты направления и содержание педагогического просвещения выдающегося педагога, просветителя, подвижника конца ХІХ – первой трети ХХ века Тимофея Григорьевича Лубенця.

Выяснено, что в определенных хронологических рамках исследования Т. Лубенец прилагал много усилий для становления общественного дошкольного воспитания, развития педагогического образования, образования взрослых, распространения образования и ликвидации неграмотности. По инициативе и при содействии педагога в г. Киеве и Киевской губернии открывались библиотеки, народные школы, вечерние классы для взрослых, народные детские сады, создавались просветительские центры.

**Ключевые слова:** «Тимофей Григорьевич Лубенец»; «педагогическое просвещение»; «Киевские просветительские общества»; «просветительские центры»; «народное образование».

## **PEDAGOGICAL EDUCATION OF TIMOTHY LUBENTSOV (END XIX - THE FIRST THIRD OF THE TWENTIETH CENTURY)**

**Olena A. Venhlovska**

PhD in pedagogics, senior lecturer of Department of pedagogies and psychology  
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv  
*o.venhlovska@kubg.edu.ua*

**Abstract.** In this paper, the results of the study of theoretical sources, materials from the collections of the Pedagogical Museum of Ukraine (Case T Lubenets) discloses the direction and content of teacher education of outstanding teacher, educator, ascetic late XIX - the first third of the twentieth century, Timothy G. Lubenets. It was found that in certain chronological framework of the research T. Lubenets exerted a lot of effort for the development of public preschool education, teacher education, adult education, the spread of education and literacy. On the initiative and with the assistance of a teacher in Kiev and the Kiev province opened libraries, public schools, evening classes for adults, folk kindergartens, created educational centers.

**Key words:** «Timothy G. Lubenets»; «teacher education»; «educational societies Kiev»; «educational centers»; «public education».

### **REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)**

1. Bereziv's'ka L. D. Reform school in Ukraine in the twentieth century : monohrafiya / L. D. Bereziv's'ka. – K. : Bohdanova A. M., 2008. – 406 s. (in Ukrainian).
2. Voloshyna V. Ya. Education and educational activities T.G. Lubentsya / V. Ya. Voloshyna – K. : Vydavn. tsentr «Akademiya», 1999. – 128 p. (in Ukrainian)
3. Voloshyna V. Ya. People educator T.G. Lubenets / V. Ya. Voloshyna // Shliakh osvity – 2003. – №3. – P. 52-54. (in Ukrainian)
4. Honcharenko S. Ukrainian Pedagogical Dictionary / Semen Honcharenko. – Kyiv : Lybid', 1997. – 376 p. (in Ukrainian)
5. Zaychenko I.V. T. G. Lubenets as one of the most prominent representatives of Ukrainian intelligentsia end of XIX - the first third of the twentieth century / I. V. Zaychenko // T. G. Lubenets' i prosvitnyts'kyi rukh v Ukrayini druhoyi polovyny KhIKh – pochatku KhKh st. : materialy vuziv's'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 150-richchyu vid dnya narodzhennya vidomoho ukrayins'koho pedahoha i prosvitytelya. 21 lyutoho 2005 roku / [za red. prof. I.V. Zaychenka]. – Chernihiv, 2005. – 64 p. (in Ukrainian)
6. Koval'chuk I. V. TG Lubenets on enhancing mental activity of children / I. V. Koval'chuk // Pochatkova shkola – 1970. – № 7. – P. 64-67. (in Ukrainian)

7. Kulish T. Educational work in experimental labor school №4 in Pushi-Vodici (20-ies of XX century) / T. Kulish // *Ridna shkola* – 2008. – № 12. – P. 69-72. (in Ukrainian)
8. Lubenec' T.G. Pedagogical discussions / T. G. Lubenec' - Izd. 2-e, dop. i pererab. - SPb. : Izd. kn. magazina P. V. Lukovnikova , 1913. – 580 p. (in Russian)
9. Pedahohichnyy muzey Ukrayiny. Sprava 81. 2801-DI-108. Osobysta sprava Tymofiy Lubentsya (rukopys). (in Ukrainian)
10. Samoplavs'ka T. O. Lubenets Timothy G. / T. O. Samoplavs'ka // *Ukrayins'ka pedahohika v personaliyakh : navch. posibnyk : u 2 kn. Kn. 2 / za red. O. V. Sukhomlyns'koyi*. – K.: Lybid', 2005. – S. 69-74. – Bibliohr.: 29 nazv. (in Ukrainian)
11. Safonova N. V. Innovative scientific and pedagogical ideas of T.G/ Lubentsya / N. V. Safonova // *Naukovyy visnyk Pivdenoukrayins'koho derzh. ped. un-tu : zb. nauk. prats'*. – Odesa, 2006. – P. 82-88. (in Ukrainian)
12. Sukhomlyns'ka O. V. Historical and Pedagogical Process: new approaches to common problems / Ol'ha Vasylivna Sukhomlyns'ka. – K. : A.P.N., 2003. – 68 p. (in Ukrainian)
13. Ukrainian personalities in pedagogy : U 2 kn. Kn. 1: Navch. posibnyk / Za red. O.V. Sukhomlyns'koyi. – K. : Lybid', 2005. – 624 p. (in Ukrainian)
14. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv (TsDIAK Ukrayiny), f. 707, op. 229 (1911), spr. 137 (ch.I), 454 ark. (in Ukrainian)
15. TsDIAK Ukrayiny, f. 707, op. 283, spr. 1, ark. 183. (in Ukrainian)
16. Yatsenko N. M. Training and education of primary school children in educational heritage of T.G. Lubentsya / N. M. Yatsenko // *Zasoby navchal'noyi ta nauk.–doslid. roboty : zb. nauk. pr. / Kharkiv. derzh. ped. un-t. – Kh., 2000. – Vyp. 12. – P. 31-34.* (in Ukrainian)